

(əvvəli ötən sayımızda)

Amerikalı araşdırıcı Amaid Fomet yüzlərlə kassi, hurri, xatti və urartu dilindəki sözləri müqayisəli şəkildə araşdıraraq onların eyni kökə malik olduğunu müəyyən etmişdir. (Arnoud Fomet, American Oriental series 37, 1978)

Hurri, urartu dillərini müqayisəli şəkildə araşdırən Aleksey Kassian Hurri-urartu dil ailəsinin bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki dildən, hurri və urartu dillərindən ibarət olduğunu və hər iki dilin vahid bir proto dilin iki qolunu təşkil etdiklərini, hər iki yazılı dilin daşıyıcıları olan xalqın Kür-Araz mədəniyyəti ilə əlaqədar olduğunu yazır. (Alexey Kassian, 2011, Səh. 383)

Coğrafi yaxınlıq və tipoloji bənzərlik baxımından hurri-urartu dillərini hələ XIX əsrin ortalarından etibarən quzey Qafqazın şərq-qafqaz dilləri olan Naxo-dağıstan dil qrupu ilə əlaqələndirirdilər. Bu ideyanı sonrakı illərdə sovet alimləri İ.Dyakonov, Q.Klimov, S.Starostin və başqa alimlər inkişaf etdirdilər. İ.Dyakonov və S.Starostin bu məsələyə aid 1986-cı ildə "Hurri-urartu dili şərq-qafqaz dili kimi" adlı xüsusi bir monoqrafiya həsr etdilər.

Lakin müasir araşdırıcı Aleksey Kasianın yazdığına görə son onilliklərdə 80-ci illərdən fərqli olaraq istər Quzey Qafqaz dillərinin araşdırılması, istərsə də hurrişünaslığın inkişafında önəmli irəliləyişlər əldə edildi. Bu son araşdırmalar sonucunda hurri-urartu dillərinin şimali-qafqaz dilləri ilə əlaqəsi məsələsinin öz cəlbədiciliyinin itirilməsinə və tərəfdarlarının xeyli azalmasına səbəb oldu. (Alexey Kassian, 2011, Səh. 384)

Hurrilərin Qafqaz mənşəyi nəzəriyyəsinə kəskin tənqid edən Holqer Petersen, Arno Fourne, Allan Bomhard, Q.Cahuqyan və başqaları hurri-urartu dilinin hind-avropa dil ailəsinin kiçik nostratik bir qolu olduğunu sübut etməyə cəhd göstərdilər. (Arnoud Fournet and Allan R.Bomhardt, 2010)

Lakin müasir tədqiqatlar, o cümlədən müasir dövrün ən mükəmməl ensiklopedik əsəri olan Ensiklopediya Brittanika hurri-urartu dillərinin hind-avropa dilləri ilə qohumluğunu qeyri mümkün hesab edərək bu nəzəriyyəni qətiyyətlə rədd etdi.

Aksey Kassian Ermənilərin heç bir əsaslı elmi dəlil gətirmədən özlərini hurri və urartuların varisləri elan etmələrinə etiraz edir və müasir dövrün genetik və linqvistik araşdırmaları sonucundabu iddiaların tamamilə əsassızlığının sübut etdiyini qeyd edir. (Alexey Kassian, 2011, Səh. 384)

Bir çox fin araşdırıcı, o cümlədən Mikael Reuter "hurri" sözünü fin dilində yabançı və ya "yabançı tacir, yad adam" mənasında işlədiyini

nin türkcə ilə akrabalıq dərəcəsinə arz edən xüsusiyyətlər, bu hurrilərin Türkiyədəki Hattal türklərinin və Ön Asiyadakı səlcuklular dövrünün at bəslənmə və ilxıçılığı Ön Asiyada türk izlərini təşkil edir. (Z.V.Togan, 1981, Səh. 22)

Hurrilərin tanrısı Teşşupun güneş tanrıçası Hepattan olan oğlu Şarruma öküz obrazında idi. Hepatın qızı Alanzu adlanırdı. Hititlərin və bölgənin baş tanrısı Tarxuna da öküz obrazında idi. Livilər və Anadolunun digər qeyri hind-avropa xalqı

Ələsgər Siyablı

mir deməkdir. (Arnoud Fournet, 2013, Səh. 5, 6)

Ş.Günaltay hurri adının "mağara" mənası daşdığı və bu adın hurrilərə onların məskunlaşdıqları əsas mərkəz olan Urfanın yaxınlığındakı Nemrud mağaraları ilə əlaqədar verildiyini yazır. Görünür mağara kultu çox qədimlərdən türklərin inanclarında özəl bir yer tutmuş, türk boylarının yaradılış əfsanələri mağara ilə əlaqədar olmuşdur. Orta Asiyadan başlamış Anadoluya qədər böyük bir coğrafiyadakı türk yurdlarında müqəddəs hesab edilən bir çox mağaralar ziyarət məkanlarından birinə çevrilmişdir. (N.Çətingaya, 1996, Səh. 7-8)

Qaynaqlardan məlum olduğuna görə Böyük Hun dövləti zamanında müqəddəs bir "Ata mağarası"nın

not, 1981, Səh. 25)

Z.V.Toğan elamların dilində müştərk türk sözlərinin olduğunu və onların at bəsləmə ənənələrinin türklərlə eyni olduğunu yazır. Toğana görə hurrilərin dilləri ilə türk dilinin qohumluğunu isbat edən dəlillərin mövcud olması və hurrilərdə at bəsləmə və ilxıçılıq vərdişlərinin Türkiyədəki Hattal (eftalit/ağ hunlar) türkləri və Səlcuklularla eyniyyət təşkil etməsi tarixdən öncəki dövrlərdə Ön Asiyada türk izinin mövcudluğunu sübut edir. Anadoluda e.ö. yaşayan və Strabonun bəhs etdiyi kumanları da Toğan hurrilərə məxsus Subar, Khuri və Metan (Mittanna) adları kimi qədim türk tayfalarına məxsus adlar hesab edir. (Z.V.Togan, 1981, Səh. 12, 469)

Görkəmli hititşünas Emil Forrer yazır ki, e.q. 2400-cü ildə qutilər şimali Mesopotamiyanı, yəni Babilin qədr güclü idi ki, sumerlər həmin əraziləri Ki-uri adlandırdılar ki, sonradan bu ad fonetik dəyişikliyə uğra-

Dünya tarixinin

Turan dövrü

yazırlar. (Mikael Reuter, 1999)

Hurri sözünün digər bir mənası fin dilindəki "huri", yəni qurd olduğu fikrini fin araşdırıcı R.Nirvi irəli sürür. (R.Nirvi, 1982, Səh. 79)

Hurriləri subirlərin davamı kimi dəyərləndirən müəlliflərin əksinə olaraq bir çox müəlliflərin fikrinə gö-

rə Hurrilər e.q. III minilliyin ortalarında Mesopotamiyanın quzeyinə quzey-doğu tərəfdən gələrək məskunlaşmışlar. M.ö. XVI əsrdə hind-avropa mənşəli mitannilər Anadoluya gəlmişlər. E.q. 1500-ci ildə onlar burda hind-avropa mənşəli sülalənin başçılığı ilə əsasını hurrilərin bir hissəsinin təşkil etdiyi Mitanni adlı dövlət qurmuşlar.

Hurri mifologiyasında öküz kultu böyük önəm daşıyır. Hurri və Şeri Xett mifologiyasındakı tanrılar parteonunda onların baş tanrılarına və ya tufan tanrısı Tarxunanın arabasını çəkən ilahi mənşəyə malik öküzləri və onun mühafizəçiləri, müsaiyətdən edənleri idi. Onların xett dilindən tərcüməsi "gecə və gündüz" deməkdir. Dualarda və andlaşmalarda onlara müraciət edildirdi ki, tanrılar hüzurunda onların adından zamanət versinlər. (Gwendolyn Leick, 2003, Səh. 151)

Böyük tarixçi Z.V.Toğan hurriləri etnik mənşə baxımından türklərlə əlaqələndirərək yazır: "Elam dilində türkcə ilə müştərk sözlər və bunlardakı at bəslənməsi, Hurrilərin dilləri-

olan khatilər Tarxunanı Taru adlandırdılar və bu sonradan Tarxun şəklini aldı. Türk dilinə xas Tarxun adı ilə yanaşı türk eponimlərinə xas digər bir ad hurrilərin Alanzzu tanrıçasıdır. Alanzzu Teşşubanın və Hepatın qızı idi və ehtiyacı olan insanlara yardım tanrısı idi. Luvilər Kiçik Asiyanın qərb ərazilərində Troyaya qədər olan sahədə məskunlaşmışdılar.

Ön Asiyanın qədim turanlı xalqlarına xas bir çox teonimlər sonradan türk xalqlarının eponim və qəhrəmanlarının adlarında öz əksini tapmışdır. Hurrilərin və khatilərin ümumi tanrıları olan Teşşubun və Hepatın qızı insanlara yardım, xeyirahlıq tanrıçası Alanzzu monqol və türklərin ulu ana əجدadları olan Alanqu adı ilə eyniliyi şübhə doğurmur.

A.Fournetə görə Hurri dilinin Türk dilləri ilə ümumi cəhətləri az olsa da, hurri dili tipoloji baxımdan türk dillərinə çox yaxındır və hurri dilində də, türk dillərində olduğu kimi -şt- istisna olmaqla, saillərin harmoniyası yoxdur. Hurri dilində Ardi – şəhər deməkdir. Şiyə/şive – su deməkdir. Tabirima – qara metal, də-

mövcud olmuş və ilin müəyyən vaxtlarında burda törənlər təşkil oluna-raq qurbanlar verilmişdi. Sibirin Tobalar boyunun qayalar mağara formasında olaraq "Ata mağarası" şəklinə saldıqları və burda göyə, yerə və Xan soyunun əcdadlarına qurbanlar kəsildiyi çin qaynaqlarında əks olunmuşdur.

Şahnamədə və digər qaynaqlarda Əfrasiyabın "Hanqe Əfrasiyab" adlı yer altında misdən tikilmiş müqəddəs mağara sarayı olduğu qeyd olunmuşdur.

Fikrimizə görə Əfrasiyabın "Hanqe Əfrasiyab" yeraltı mağara sarayı Təbriz yaxınlığındakı qədim Kəndovan mağara yaşayış məskənidir.

Alman alimi Vilhelm Qornot Rus-sovet alimlərinin Ön Asiyaya atlı döyüş arabasının hind-avropa mənşəli mitannilər tərəfindən gətirildiyi fikrini rədd edir və bunun yerli hurrilərlə əlaqədar olduğunu və sonra bütün Ön Asiyaya Misirə və Egey dənizi sahillərinə yayıldığına əksəriyyət tərəfindən qəbul edildiyini yazır. (Vilxelgim Qor-

araq Hurri/Xuri şəklini almışdır. Ki sumer dilində ölkə deməkdir, uri isə Ur şəhərinin sakinləri anlamında uriləri ifadə edir.

Sumerlər Mesopotamiyadakı şimal ərazilərini də Ki-uri adlandırdılar. Hurri etnoniminin Ki-uri adının fonetik şəkli olduğu fikri daha inandırıcı görünür. Ona görə ki, Hurrilərin tarix meydanına qədəm qoyması Forrerin də düzgünlüyünü təsdiqləyir kimi təxminən e.q. 2400-cü illərə təsadüf edir.

Bir çox müəlliflər də Hurrilərin subar və sumer mənşəyə malik olduğunu fikrini dəstəkləyirlər.

Emil Forrer B.Hroznunun da şərh etdiyi kimi Hurri adının Sumerin Uri şəhəri adının assur dilində dəyişik fonetik şəkli olduğu fikrini müdafiə edir.

Forrer sumerlərin köçlərə məruz qalmış Ur şəhəri əhalisini təmsil edən hurrilərin geniş bir əraziyə yayıldığını Lullubilərdən sonra mövcud olan Manna dövründə də, oradakı Aşeri, Aışeri kimi adların hurri adları olduğunu yazır.

(ardı gələn sayımızda)